

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31.18>  
УДК 304 (477)

**Михайло ЦЮРУПА**  
доктор філософських наук,  
професор кафедри військової підготовки,  
Національний університет оборони України, м. Київ

ORCID: 0000-0003-0464-7939  
E-mail: mvz999@ ukr.net

**АНТИЛЮДЯНИЙ СМИСЛ РОСІЙСЬКОЇ «СПЕЦОПЕРАЦІЇ ЗВІЛЬНЕННЯ»:  
СПРОБА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ АКЦІЇ ВИНИЩЕННЯ УКРАЇНСТВА  
БЕЗ ОБМЕЖЕНЬ**

*Анотація.* Будь яка війна, загарбницька тим паче, приносить незчисленні страждання: немає нічого гіршого за неї, каже полонений, герой роману Ж.-П. Сартра «Смерть в душі», причому вона наче «хамелеон», завжди змінює свій колір, тобто природу. Сьогодні, коли пройшов перший шок, викликаний

неспровокованим нападом росіян на Україну, стало зрозуміло, що кардинально змінилась так звана людиновимірна сторона війни, як і політична. Відійшли в минуле «благородні війни за правилами». При всій жадливості руйнувань та страждань у війнах минулого був цілераціональний аспект – змусити військо противника зазнати поразки та скористатись «плодами перемоги» на захопленій території.

Агресивний напад РФ на Україну 24 лютого 2022р. за своєю антилюдською сутністю перевершив усі попередні війни, бо відкинуті ті слабкі регулятори, які мали на меті обмежити брутальне насильство. Йдеться про гуманітарне право, військова мораль, загальнолюдська совість, правила та традиції ведення війн, згідно з якими цивільне населення та споруди не є об'єктами нападу. Цілеспрямоване вбивство людей за їх належність до українства, катування дітей, а не тільки полонених та заручників, розстріли священників і медиків (не комбатанти), загрози вдатись до ядерної зброї показали моральну нищість агресора, який, за виразом Т. Адорно, встановив «чисту тотожність українця та смерті через муки».

Філософський логіко-раціональний інструментарій не дозволяє висловити моральну глибину цих екзистенційних загроз, тому ліпше використовувати символічну форму. Зокрема, символом став свого часу «Освенцім», вживаний культурологами та філософами Європи після завершення Другої світової війни, а тепер його замінили назви українських міст «Буча», Маріуполь («Азовсталь»), що позначають український надособистісний спротив агресорам та невимовну біль тисяч закатованих російською воєнщиною українців.

Воєнно-політичне керівництво країни-агресора та його мовчазні виконавці відродили «банальність зла», притаманну нацистам, фашистам Європи та мілітаристам Сходу під час Другої світової війни, уособлену мільйонними вбивствами та перетворенням людини у дим печей Аушвіца. Нові символи «Маріуполь» та «Азовсталь» закарбували надмірну жорстокість та антилюдянність ворога, як і неминуче покарання його за вчинені злочинства через загальнолюдське засудження, дію Міжнародного карного трибуналу, помсту справедливого всеохоплюючого опору російським окупантам.

**Ключові слова:** модули війни, традиції та правила війни, російська агресія, антилюдянність, «нові варвари», символи «Освенцім» та «Буча».

**Mykhailo Tsiurupa**

Doctor of Sciences in Philosophy, Professor,  
Department of Military training,

Ivan Cherniakhovskyi National Defense University of Ukraine, Kyiv

## **THE ANTIHUMAN MEANING OF THE RUSSIAN "SPECIAL OPERATION OF LIBERATION": AN ATTEMPT TO CONCEPTUALIZE THE ACTION OF EXTERMINATION OF UKRAINIANS WITHOUT RESTRICTIONS**

**Abstract.** Any war, the war of aggression in particular, brings countless suffering: There is nothing worse than it, says the captured, the character of the novel by J. -P. Sartre "Iron in the soul", and it seems "chameleon", reminded Karl Clausewitz of the appearance of its new modules, always changes its color, i.e. nature. Today, when the first socio-cultural shock caused by the unprovoked attack of the Russians on Ukraine faded, it became clear that the so-called human-dimensional side of the war, as well as the political side, has radically changed, "noble wars by rules" have gone in the past. With all the greed of destruction and suffering in the wars of the past, there was a rational aspect – to force the enemy's troops to suffer defeat and take advantage of the "fruits of victory" on the seized territory.

Aggressive attack by Russian federation on Ukraine since February 2022 in its anti-human essence surpassed all previous wars, because the weak regulators, which had the aim to limit brutal violence, were rejected. They refer to humanitarian law, noble morale, universal conscience, rules and traditions of the conduct of wars, according to which civilians and buildings are not the object of attack. The targeted murder of people for their belonging to Ukrainians, the torture of children, not only of the prisoners and hostages, the shooting of priests and doctors (not combatants), the threat to use nuclear weapons have shown the meanness of the aggressor, who as T. Adorno noted, established "the pure identification of Ukrainians and death in torment".

Philosophical logical and rational tools do not allow expressing the moral depth of existential threats, so it is better to use symbolic form. In particular, the symbol "Auschwitz" was used by the culturologists and philosophers of Europe after the end of the Second World, and now the names of the Ukrainian cities "Bucha", Mariupol (Azovstal) are being used to mark the Ukrainian unrivaled fight against the aggressors and the impersonal pain of thousands people tortured by Russian soldiers.

The military and political authorities of the aggressor state and its silent performers have given birth to the "banality of evil" characteristic of the Nazis, fascists of Europe and the East's militarists in the Second World War, which lead to the millions of murders and the transformation of a persona into the smoke of Auschwitz. The new symbols "Mariupol" and "Azovstal" engraved the unprecedented cruelty and anti-humanity of the enemy, as well as the imminent punishment of his crimes through a common human judgment, the operation of the International Criminal Tribunal, the revenge of a just and comprehensive resistance to Russian invaders.

**Keywords:** war modes, traditions and rules of war, Russian aggression, inhumanity, new barbarians, the "Auschwitz" symbol and the "Bucha" symbol.

**Вступ.** Будь яке негативне ставлення до війни, включно з почуттям відрази та ненависті, або несприйняття цього нещастя, схожого зі стихійними лихами, нерозуміння екзистенційної загрози глобального масштабу разом із руйнуванням «крихкого буття» (Ж.-П. Сартр) окремої людини, не заважає визнавати її різновидом конфліктної мілітарної практики.

Можна зустріти твердження, що в часи освоєння нових земель у Америці «цивілізовані» завоювальники з Європи зустріли туземців, які не вели війн, що лише сприяло їх завоюванню. Відбувалось згідно негативної діалектики так, що тотальна миролюбність принесла корінним народам нещастя саме через війну, якої вони раніше не знали. Герберт Зінн у «Історії США з 1492 року по наші дні» описав, як іспанці втопили дружину вождя племені разом із малолітніми дітьми, щоб не було ніяких претензій на владу [1].

Позбавлення ідентичності стало бідою для місцевих жителів, а не загарбання їхньої землі, вимушено проданої за безцінь або анексованої у подальшому колоністами згідно «волевстановленого права», яке, мовляв, вище природного права на життя на рідній землі.

Нині Україна зіштовхнулася із «азійським нецивілізованим» ворогом, який поставив собі за мету забрати все: землю, багатства матеріальної культури, знищити нашу ідентичність, зруйнувати український соціокультурний пласт цивілізації, який йде у глиб тисячоліть.

Є ще містичне соціокультурне сподівання, що зворотня дія Зла обернеться проти його носія. Хто прийшов до нас із мечем, той від меча й загине! Запеклий опір українських захисників, їх неперевершена мужність, національний спротив стали запорукою нашої майбутньої перемоги.

**Аналіз наукових публікацій** показав, що наразі відбувається осмислення фактів антигуманної сутності російської агресії на морально-політичному рівні. Для концептуалізації масиву поточної інформації ми здійснили критичний аналіз робіт Т. Адорно [1] та С. Шапа [12], А. Камю [6] стосовно символічної форми виразу незаслужених страждань людини від дій завоювальників, твори українських дослідників символізму Гр. Сковороди Т. Лютого [9], П. Кретьова [8] та інших.

**Метою** статті є розкриття згубності для всього цивілізованого людства нечуваної жорстокості та звірств російських окупантів в Україні, антилюдяну сутність яких неможливо зрозуміти на логіко-раціональному рівні, вона стає доступною «серцю» через передачу людських мук, що висвітлюються символізмом мужності та самопожертви захисників людяності на противагу ницості окупантів.

**Виклад основного матеріалу.** Методологічний прийом «негативної діалектики» обрано одним із інструментів нашого дослідження, бо

завоювання та переможні плани ініціатора війни часто-густо перетворюються на власну протилежність. У Ж.-П. Сартра у п'єсі «Господь Бог і Диявол» імператор казав генералам: не потрібно подробиць щодо перемоги, вони виглядають як поразка [11, с. 259]. Перемоги та поразки мають також людиновимірний аспект, адже через радості та страждання людини ми розуміємо духовну ситуацію часу.

У загрозові часи для спільнот, в ситуації смертельних небезпек, вказував герой знакового роману А. Камю «Чума» доктор Ріє, виявляється один із небагатьох позитивних моментів: люди починають замислюватись над тим, що відбувається та над своєю роллю у подіях [6, с. 297]. Існує зауваження, що при неможливості вирішення проблем слід зрозуміти ситуацію.

Ситуація є характерною категорією екзистенційної філософії стосовно переживання людиною певних небезпек «тут і зараз», а також онтологічний стан, в якому людина, нерідко мимоволі, опинилась. Письменник і філософ А. Камю у незавершеній повісті «Адам або перша людини» вказав, що війна падає на нас знезацька, як грім та блискавка з неба.

Духовна ситуація часу транзиту миру через війну не оптимістична: від «майже закінченої антигуманності» у Ортегі-і-Гасета з початком наступу фашизму та його злочинів, до «пост гуманізму» Петера Слотердайка епохи «пост правди». Нині розпочалась ера здійснення завершеної антилюдяності «нових варварів» з Росії до тих країн, що стали на заваді тоталітаризму. Французькі «філософи у обіймах бурі», як висловились Е. Рудинеско, у передчутті злодіянь, які звальються на Європу на межі 30-40-х ХХ століття, писали: «Те, що досі було названо миром, є певна форма міжнародних конфліктів, іншою формою яких є війна» [10, с. 29.]

Із початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну, коли пройшов перший соціокультурний та психологічний шок суспільства, яке не очікувало такого рівня жорстокості, варварства, нехтування правилами цивілізованого життя та нормами міжнародного права, виникло питання щодо смислу небаченого в Європі стану загальної небезпеки та пошуку відповіді для запобігання гуманітарній катастрофі.

Жахи війни дійсно складно передати словами, тому людську трагедію зруйнованого вщент міста Герніка в Іспанії Пабло Пікассо передав епічним полотном, яке у вигляді гобелена більше 35 років у залі штаб-квартири ООН нагадувало про те зло. Після рішення повернути її володарю Рокфеллеру-молодшому постало питання, чим замінити цей символ людських страждань?

Наступний ще страшніший символ «Освенцім» означав для філософів постмодернізму та прибічників європейської культури кінець всякої

людяності, уособленої у знищенні неповторності індивідуальності людини та її життєвого світу, бо, як писав Теодор Адорно, до смерті прирікали не індивіда, а екземпляр, номер на руці, який перетвориться у печаш у спільний безликий дим [1]. У поясненні складного змісту цього символу нідерландський філософ, знавець філософії Т. Адорно Сібе Шаап посилається на новий символ «Аушвіц»: цей табір смерті знаходився на території Освенціму. Він пише, що суспільна інтеграція тоталітарного (*читай*: нині російського суспільства) перетворює людину на «чистий матеріал і тим самим забирає у неї все. Життя та смерть вільно переходять одне в інше» [12, с. 55].

Відтепер існує ще більш жадливий символ – «Буча», що позначив вбивство людей, їхньої індивідуальної та колективної української ідентичності. Знищення українства, позначене символом мирного містечка на Київщині, розкрило сутність російської агресії як «закінченої антигуманності».

Інший приклад зі шкіл окупованого Ізюму, де були вкрадені не тільки сантехніка, холодильники та печі СВЧ, але й столовий посуд, замість якого завезений пластиковий, а книжки навчального змісту замінили розмальовки із прославлянням агресора.

Це знищення багатоліке та тотальне: руйнування матеріального та духовного надбання нашого народу, вірніше, основ нинішнього та майбутнього нашого життя. Тобто, якщо у агресора немає людяності, то гуманізм йому не потрібен. Навіть ставлення до своїх вояків, задурених, заляканих виконавців чужої волі, має таку ж саме бездушність: поранених і загиблих кидають, щоб здичавілі тварини розривали їхні тіла, хоча є польові крематорії; явні факти смерті приховуються для уникнення виплати обіцяних компенсацій. Напрошується сумна паралель із часів Сократа. Тоді засудили воєначальників, які надали наказ відступу без поховання полеглих на бойовищі, а рашисти цього не роблять.

Наше завдання – спробувати концептулізувати масив жорстокості «війн нового покоління», які відтепер можуть стати звичайною безжалісною практикою, яка вкладається у формулу, запропоновану Ханною Арендт, – «банальність Зла».

Війна при показовій раціональності – наявності стратегій досягнення політичної та військової мети, є різновидом абсурдності збройної боротьби у економіко-політичній та культурно-гуманітарній сфері. Витрати на війну та матеріальні надбання переможців не виправдані, намагання «розширити життєвий простір» обертаються трагедією народу-нападника, а моральна деформація мільйонів, які раділи вбивствам, залишається надовго. У вказаному контексті варто згадати різанину одного етносу іншим через розпал ненависті між народами Руанди, спорідненими мовою та культурою. Тоді загинуло 1,5 мільйони з 4-х мільйонного населення. Напрошується аналогія зі злочинними окупантами в Україні. Вони

відкрили новий акт трагедій війни, у яких згідно заяв Президента України В. Зеленського у зверненні до учасників форуму «Закон і війна» (Париж, вересень 2022 р.), агресор намагається «зруйнувати саму основу нашого життя»[4].

Ідеологічне обґрунтування нападу на Україну мало на меті уникнути відповідальності за жахи війни. Надумана «спецоперація» позначила відмову від звичаїв та домовленостей «гуманітарного обмеження насильства» мораллю та правом.

Не можна оминати увагою і забуття вояками агресора милосердних християнських приписів «Не вбий» та інших релігійних настанов, які у свій час викликали мрії Й. Фіхте «занурити вояків у Бога», які так і не здійснились. Катівні росіян у районах Харківської області з православними іконами на стінах морально ганебні, не відповідають Заповідям Священного писма. Вони є задокументованим фактом воєнних злочинів. Міжнародний трибунал по Руанді 1994 р. встановив відповідальність священників за розпалення ненависті до іншої народності. Те, що відбувалось на окупованих територіях України, раціональності – глибше за злодіяння фашизму, серйозніше, ніж гуманітарна катастрофа, геноцид євреїв, ромів, вірмен. Це знищення українства як соціокультурного пластику цивілізації. Реальність спростовує тезу Г. Гегеля про те, що «війни новітнього часу ведуться гуманно, та люди не відчують ненависті по відношенню один до одного» [2, с. 368].

XX століття увійшло в історію двома Світовими війнами, де загинули десятки мільйонів та з'явилось «втрачене покоління». Доля скалічених війною молодих людей не цікавила навіть їхніх близьких, роз'єднувались родинні зв'язки. Російські окупанти перевершили ту жорстокість до своїх дітей, «покоління Z». Матері та наречені раділи можливості купити авто завдяки смерті синів та наречених.

Два століття тому Карл Клаузевіц із скепсисом писав, що «ледь примітні обмеження, які накладають на себе воюючі сторони, по суті не зменшують жорстокості воєнних дій» [7, с. 38], але наразі російська сторона і цього не робить, орієнтуючись «на винищення» українства: людяності, культури, мови, літератури, всього символічно українського.

Нинішні російські вояки з професійною підготовкою до руйнування та вбивств, чи насильно мобілізовані з віддалених регіонів – це вояки руйнації та злодіяства, тоді як, наприклад, у Григорія Сковороди воїн був символом «боротьби за радість». Філософ вживав специфічний символ «воїн радості». «Наше християнське життя – це військова служба. Але якщо я сам не Геркулес, то Христос для нас є зразком багатьох героїв. Під його знаменами ми боремося» [8, с. 32].

Філософ вважав себе у сфері соціального життя воїном. «Воїн радості» той, хто не сприймає насильницької організації життя людини. Ми не повністю згодні з науковцем та митцем Тарасом Лютим, що символи Сковороди «фантастичні», вони

є «лушпиння правди» [7]. Скоріше це глибоко індивідуальна спроба представити видиме та приховане в житті через множинну тлумачень, які синтезують розум, почуття, фантазії. Варто звернути увагу і на ідею справедливості у Григорія Сковороди [3]. Вона має принципове значення і для сучасного українства.

«Буча», «Маріуполь», «Лиман» виявили антилюдяну сутність російської військової акції не у конкретній формі. Адже ненависть до противника як до людини, тобто до іншого, є патологією. Вона мала місце у концтаборах та сталінських «Гулагах». Це цілеспрямована дія по винищенню українства створеною за сотні років панування імперії машиною патологічної ненависті до спільноти, названої «братським народом».

Політична індоктринація ненависті до українства, заздрість на побутовому рівні щодо достатньо заможного та вільного життя «гречкосіїв», ідеологічна обробка вояків на засадах «руського мира» синтезувались у лють «нових варварів». Термін «нові варвари» виник у суперечці Сартра з ідеологом «філософії звільнення» Фаноном. Той вказував, що обиватель милується фальшивими картинками віддаленого від нього дійства. Прикладом є реакція масового суспільства росії на дії, коли загарбники чужих земель забирають українських дітей «на оздоровлення» та вже не повертають.

Росіяни продовжують ганебну практику всіх традиційних форм геноциду та додають нові – розстріли вагітних жінок, немовлят, удари по пологових будинках, лікарнях загального типу надання медичної допомоги. При звільнені Куп'янська українські військові виявили розстріляних у автоколоні: з 22 осіб було вбито 13 дітей та вагітну жінку. У братських могилах серед по-звірячому замучених людей більшість складала цивільні всіх вікових категорій включно з немовлятами.

Ханна Арентд здійснила теоретичний аналіз машинерії знищення євреїв, циган, слов'ян гітлерівським режимом і дійшла висновку, що величезне Зло знищення мільйонів людей було «банальною», звичайною, марудною справою.

Не тільки військово-політичне керівництво країни-агресора має бути засуджено згідно вироків спеціального Трибуналу по Україні, але й виконавці параноїдальної ідеї «Я їх знищу», до речі, запозиченою із твору Іллі Оренбурга «Історія загибелі Європи. Трест Д.Е.». Цей наразі призабутий автор брав участь у створенні «Книги пам'яті» знищення євреїв та українців гітлерівським режимом разом з Василем Гроссманом та акценьував увагу на жорстокості передбаченої ним раніше війни в Європі.

Президент України Володимир Зеленський нещодавно нагадав слова з засідання Нюрнберзького трибуналу: «Злочини проти міжнародного права скоюються конкретними людьми, а не абстрактними особами, тільки покаранням конкретних індивідуумів, які скоїли ці злочини, можна

забезпечити дотримання положень міжнародного права» [3].

**Висновок.** Найактуальніше завдання для науковців соціогуманітарної сфери України – викриття нічим не виправдану антигуманну сутність дій російського військово-політичного керівництва та «слухняних» виконавців його військової машини, для яких (за аналогією з назвою знаменитої книги Х. Арентд «Банальність Зла...»), знищення «не своїх», їхніх культурних надбань, основ життя є марудною справою, «банальним Злом».

Ми твердо віримо у перемогу війська України, її патріотичних громадян, світової цивілізації нашого століття. Проте, навіть перемога (словами А. Камю) не буде надміру оптимістичною: «...для тих, хто втратив рідних, друзів, близьких це «безповоротна поразка, якою завершуються війни, й яка перетворює мир, що настав, у незцілиме страждання» [5, с. 353]. Ставити нездолану перешкоду війнам та насильству є завданням всього цивілізованого світу, який сьогодні захищає Україна.

1. Адорно Т. Негативная диалектика. Часть 3. Модели. После Освенцима. Пер. с нем. М., 2004. 454 с.
2. Гегель Г.В.-Ф. Философия права. Пер. с нем. М.: Мисль, 1980. 524 с.
3. Грабовська І. Ідеї справедливості у філософії Григорія Сковороди в контексті західної філософської традиції трактування поняття справедливості (до 300-річчя філософа). *Українознавство*, №2(83), 2022. С. 26–32.
4. Зеленський В. Звернення Президента України до учасників форуму «Війна і закон». URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/051022-potribno-stvoryty-specialnyy-trybunal-shchodo-zlochynu-agresiyi-proty-ukrayiny-zelenskyu>
5. Зинн Г. Народная история США с 1492 года до наших дней. Пер. с англ. М.: Весь Мир, 2006. 880 с.
6. Камю Альбер. Сторонній: повість; Чума: Роман; Падіння: повість. Пер. з франц. К.: Дніпро, 1991. 256 с.
7. Клаузевиц К. О войне. Пер. с нем. М, 1990. 289 с.
8. Кретов. П. Містичний символізм Г.С. Сковороди під кутом зору філософської антропології. *Наукові записки. Національного університету «Острівська академія»*. Серія "Філософія". Вип.14. 2013. С. 30–34.
9. Лютий Тарас. Символічний світ Сковороди. *Український тиждень*. 2017.
10. Рудинеско Е. Філософи в обіймах бурі. Пер. з франц. К.: Ніка-Центр, 2007. 207 с.
11. Сартр Ж.-П. Дьявол и Господь Бог. *Стена: Избранные произведения*. Пер. з франц. М.: Политиздат. 1992. 573 с.
12. Сібе Шаап. Здійснення філософії. Метафізичні претензії у мисленні Т.В. Адорно. Пер. с нем. Київ: Вид-во Жупанського, 2011. 556 с.

#### References

1. Adorno T. (2004). *Negativnaia dyalektyka. Chast 3. Modely. Posle Osventsyma*. [Negative Dialectics. Part

3. Models. After Auschwitz. Translated from German]. Moscow, 454 p. (in Russian).
2. Gegel G.W.-F. (1980). *Fylosofyia prava* [Philosophy of Law]. Moscow, 524 p. (in Russian).
3. Hrabovs'ka I. (2022). *Idei spravedlyvosti u filosofii Hryhoriia Skovorody v konteksti zakhidnoi filosofskoi tradytsii traktuvannia poniattia spravedlyvosti (do 300-richchia filosofa)* [Ideas of justice in the philosophy of Grigory Skovoroda in the context of the Western philosophical tradition of the interpretation of the concept of justice (to the 300th anniversary of the philosopher)]. *Ukrainoznavstvo*, №2(83). Pp. 26–32 (in Ukrainian).
4. Zelenskij V. *Zvernennia Prezydenta Ukrainian do uchasnykiv forumu «Viina i zakon»: Elektronnyi resurs: rezhym dostupu* [Address of President of Ukraine to the participants of the forum "War and Law"]. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/051022-potribnostvoryty-specialny-trybunal-shchodo-zlochynu-agresiyi-proty-ukrayiny-zelenskyy/> (in Ukrainian).
5. Zinn G. A. (2006). *Narodnaia ystoriia SSHA s 1492 hoda do nashykh dnei* [People's History of the United States from 1492 to the Present]. Moscow, (in Russian). 880 p.
6. Camus Alber (1991). *Storonnii: povist, Chuma: Roman, Padinnia: povist* [The Outsider: a short story, The Plague: A novel, The Fall: a novel]. K.: Dnipro, 256 p. (in Ukrainian).
7. Clausewitz K. (1990). *O voine* [About the war] M, 289 p.(in Russian).
8. Kretov P. (2013). *Misty`chny`j sy`mvolizm G. S. Skovorody` pid kutom zoru filosofskoyi antropologiyi* [Mystical symbolism G.S. Skovoroda the perspective of philosophical anthropology]. *Naukovi zapy`sky`. Seriya "Filosofiya"*. Vy`pusk 14. Pp. 30–34 (in Ukrainian).
9. Lytij Taras (2017). *Sy`mvolichny`j svit Skovorody* [The symbolic wordl of Skovorudy]. *Ukrayins`ky`j ty`zhden`* (in Ukrainian).
10. Sartre J.-P. (1992). *Diavol y Hospod Boh* [The Devil and the Lord God]. *Stena: Yzbrannyye proyzvedenyia*. Moscow: Politizdat, 480 p. (in Russian).
11. Rudinesco E. (2007). *Filosofy v obiimakh buri* [Philosophers in the embrace of the storm]. K.: Nika-Center, 208 p. (in Ukrainian).
12. Sibe Schaap (2011). *Zdiishennia filosofii. Metafizychni pretenzii u myslenni T.V. Adorno* [The realization of philosophy. Metaphysical claims in the thinking of T.V. Adorno]. Kyiv: Zhupansky Publishing House, 256 p. (in Ukrainian).